

УДК 726.71(477.82)(045)

Л. Р. Гнатюк

*доцент каф. містобудування
Національного авіаційного університету*

ВПЛИВ ІСТОРИЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕДУМОВ НА ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ВОЛИНІ

Анотація: розглядаються питання побудови та трансформації, а також принципи архітектурно-планувальної та об'ємно-просторової композиції культових споруд історичної Волині. Взаємозв'язок зміни образу із передачею храму в ту чи іншу конфесію, зокрема розглядається вплив прийняття унії, поширення каталоцизму, а також православ'я.

Ключові слова: сакральний, комплекс, структура, генеза, конфесія, монастир, храм.

Волинь відіграла визначну роль у формуванні слов'янського етносу. На території стикались східні та західні народи, що призводило до активного творення нових суспільних відносин, консолідації етнічних груп. Вже в VII ст. тут виникає одне з перших об'єдань слов'ян, що стало зародком їх державності.

Географічні межі однієї з історичних областей України – Волині – досить умовні та нестабільні, вони неодноразово змінювались протягом століть. Пересувались то зменшуючи, то розширюючи територію Волинського краю, досягаючи Бреста на півночі, Холма на заході, Вроцлава на південному заході.

Відповідних змін зазнала і східна межа Волині [1].

Також і назві "Волинь" в різні історичні періоди відповідали різні політичні та адміністративні одиниці. В XI-XII ст. воно ототожнювалось з Волинським князівством, в XVI-XVII ст. – Волинським воєводством Речі Посполитої, в XIX ст. – Волинською губернією Російської імперії, в наш час його звичайно відносять до Волинської області України (рис. 1.).

Давньоруська Волинь або Волинська земля, розташована в басейні південних притоків Прип'яті та верхів'ях Західного Бугу, була населена східнослов'янськими племенами дулібів, відомих пізніше під назвою бужан, волинян та лучан. Назва "Волинь" вперше в літописі згадується під 1018 р. та походить від міста Волиня або Велиння, котре знаходилось на Західному Бузі.

Як одне із давньоруських князівств Волинь склалась глибокої давнини. Це князівство виникло не в результаті розпаду Київської Русі, а внаслідок місцевого розвитку. В X ст. Волинь знаходилась в залежності від Київських

князів, про що свідчить згадка у літописі: Київський князь Олег, коли йшов походом на Візантію (907 р.), серед інших слов'янських племен мав у складі свого війська дулібів, котрі славились стрільбою з лука. В 981 р. великий князь Київський Володимир Святославович приєднав до Київської Русі південно-західну частину Волині. Князь Ярополк, який княжив у XI ст. у Володимири-Волинському, був, по суті, не самостійним князем, а намісником Києва.

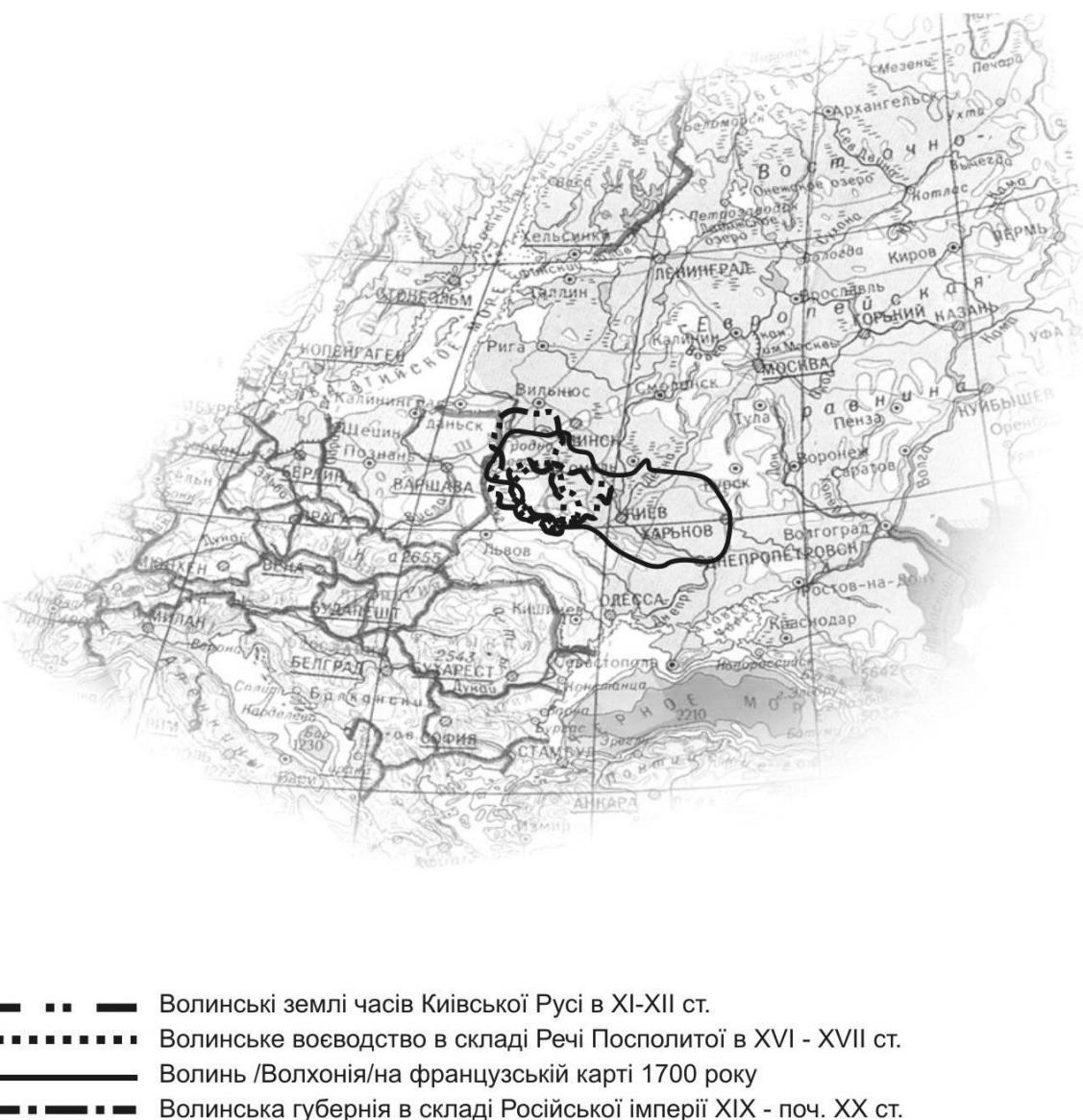

Рис. 1. Еволюція меж історичної Волині.

Одне з найдавніших міст Волині – Луцьк як поселення відоме вже у VI-VII ст. Протягом X ст. у результаті розвитку феодальних суспільних відносин були засновані та виникли такі міста як Бужськ, Червень, Белз, а з XI-XIII ст.

відомі Холм, Любомль, Кам'янець, Пересопниця, Дорогобуж, Перешибель, Кременець та інші.

Досить цікава доля заснування та становлення міста, котре носить ім'я Володимир-Волинський Бузі. Володимир Святославович віддав Волинську землю в удільне володіння своєму сину Всеволоду та заснував місто Володимир, котре після розпаду Київської Русі в XII ст. стало центром Володимира-Волинського князівства. На Любецькому з'їзді князів (1097 р.) Володимир-Волинський було віддано Дорогобузькому князю Данилу Ігоревичу, але на Витичевському з'їзді у відповідь на віроломне засліплення Давидом князя Василька цей удел було в нього відібрано. В кінці XII – початку XIII ст. Володимир-Волинське князівство об'єднує сусідні землі. В 1117 р. воно дісталось Володимиру Мономаху. При Романі Мстиславовичі Волинь стає найсильнішим серед південно-руських князівств.

З приєднанням до Волині Галиції, котре було викликане ростом економічних зв'язків та необхідністю спільної боротьби проти польських та угорських феодалів, утворилося Галицько-Волинське князівство, що досягло найбільшого розквіту та могутності в часи Данила Галицького (1201-1264 pp.). За його спадкоємців, послаблене татаро-монгольськими набігами та міжфеодальною боротьбою, що спалахнула з подвійною силою після смерті князя Данила, Галицько-Волинське князівство занепадає та втрачає самостійність.

З початку XIV ст. Волинська земля стає ареною боротьби між Польщею, Угорчиною та Литвою. В першій чверті XIV ст. литовські князі захоплюють Бережанську та Пінську землі, що входили на той час до складу Волині. Східна частина Волині після 1340 р. дісталась литовському князю Любарту Гедиміновичу, котрий оженився на дочці волинського князя Льва Юрійовича. Столицею Волині стає місто Луцьк.

Після Люблінської Унії (1569 р.) польські феодали фактично встановили свою владу на більшій території українських земель. На території Волині було утворено Волинське воєводство, котре об'єднувало три повіти – Луцький, Володимирський та Кременецький. На території Речі Посполитої змінюються райони поширення християнських віросповідань – католицизму, православ'я, протестантизму, становлення української греко-католицької церкви [2].

Після II та III поділів Польщі (1793 та 1795 pp.) указом Павла I у 1797 р. було утворено Волинську губернію Російської імперії. До її складу увійшли території Волинського намісництва за винятком Радомишльського повіту, котрий було приєднано до Київської губернії, а також Кременецький, Базалійський, Дубенський, Ямпольський та Старокостянтинівський повіти колишнього Подільського намісництва.

Центром Волинської губернії в той час стає місто Житомир. На початку ХХ ст. Волинська губернія об'єднувала 12 повітів, у яких було 13 міст, 134 містечка, 9682 населених пунктів. П'ять значних міст належало приватним власникам (Старо-Костянтинів, Дубно, Заслав, Остріг, Рівно) [3].

В 1919 р. Польща захопила західні уїзди Волинської губернії, і на цій території було утворено Волинське воєводство, до складу котрого входили Дубенський, Городівський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Володимирський та Здолбунівський повіти Бузі.

Після приєднання західних областей України до УРСР в 1939 р. Волинське воєводство було ліквідовано і на його території розмістились Волинська (з обласним центром в м. Луцьку) та Рівненська (центр – в м. Рівно) області. Південна частина Волині увійшла до складу Тернопільської та Хмельницької областей, а східна – до Житомирської області. Північно-західний район древньої Волині з містом Холмом увійшов до складу Польщі, а північна частина з містами Брест та Каменець-Литовський увійшла до складу Білорусії.

У відповідності до такого перебігу історії, всі пам'ятки, що виникли на Волині з часу становлення християнства та влади князів Рюриковичів і Гедимінів – сакральні комплекси, будинки, храми, палаци, монастирі і т.д., впродовж XVI-XVII ст. були знищені або перебудовані. Особливо багато пам'яток було зруйновано в період козацьких воєн (в середині XVII ст.) та під час II світової війни. Значно змінився образ сакральних комплексів у зв'язку із входом до Унії (XVI-XVIII ст.) та з поверненням до православ'я (XIX ст.).

Перебудову, відновлення та оновлення основних пам'яток старовини було виконано в період становлення православ'я з часу приєднання України до Росії; пов'язано з політикою Російської імперії в Західних землях, приєднаних до неї в результаті розподілу Польщі.

Сакральні комплекси становлять одну з найяскравіших сторінок в історії українського народу, мають величезне не тільки художньо-естетичне, але й науково-пізнавальне, просвітницьке та культурно-освітнє значення. Монастир був завжди провідним осередком культурного, історичного, політичного життя, виконував освітнянські функції та формував обличчя міста. В архітектурі та структурі монастирів, що були великими містобудівельними комплексами та відтворювали місто в мініатюрі, відобразилась вся складна історія політичного життя та міжконфесійних відносин на терені Великої Волині [4].

У різні історичні періоди на Волині діяло понад 60 монастирів. В 1817 описано 57 з них, в т.ч. 12 діючих, в 1852 р. опис доповнено історичними даними про стародавні пам'ятки, які знаходилися в монастирях та церквах Росії того часу. На території сучасної Волинської області дослідниками фіксується понад 20 найдавніших монастирів: Володимирський, Богородинський,

Михаїла Архістратига, Апостолів, Чесного Хреста, Спаський, Іллінський, Чесного Хреста, Полонківський, Пречистинський, Василівський, Спаський, Красносільський, Черчицький, Спаський співжиттєвий, Піддубецький, Зимненський Святогірський, Печерський, Жидичинський Миколаївський, Мелецький Миколаївський, Вербський Троїцький, Четвертинський Преображенський, Загоровський Богородицький, Туминський Чесного Хреста, Білостоцький Хрестоздвиженський, Низкиничівський. Частина з них почала діяти ще у часи Київської Русі. Для історії багатьох з них існує типовий народний переказ. Після завоювання Києва татарами київські ченці тікали в дрімучі ліси Волині і утворювали в них невеличкі поселення. З них виникли перші сакральні комплекси. окремі монастирі були утворені захисниками православ'я на Волині князями Острозькими, Сангушками, Загоровськими та ін. з метою протистояння наступу католицизму – Білостоцький, Вербський, Луцький, Хрестоздвиженський, Мелецький. Всі вони надавали їм землю, привілеї на безплатний та позачерговий помол збіжжя на млинах, вирубку лісу для опалення, будівельні роботи. Вони будували для них приміщення, церкви, робили дарчі записи.

Деякі з монастирів Волині, як, наприклад, Жидичинський, Почаївський та інші мали за собою близкуче минуле. Загальною пошаною користувались монастирі Дерманський, Дубенський, Загаєцький, Корецький та інші.

Більш частіше напади татар поставили перед феодалами завдання пристосовувати до оборони не тільки житлові та господарські споруди, але й сакральні комплекси, як окремі храми, так і цілі монастири. Серед них необхідно відзначити монастир-фортецю в Зимно (друга половина XV ст.), Дермані (XV ст.), Межирічі (XV ст.) та інші [62].

Маючи в своїх руках значні земельні наділи та велику кількість залежного від них населення, монастирі здійснювали широке будівництво сакральних комплексів. Більшість їх спочатку мали дерев'яні укріплення, згодом же великі монастирі почали перебудовувати ці укріплення на кам'яні (Дермань – початок XV ст.). Планування та влаштування укріплень сакральних комплексів нічим істотно не відрізняються від укріплень феодальних замків [5]. Для них обирали найзручніші для оборони місця. В центрі сакрального комплексу, як правило, стояла церква. Частина житлових та господарських будівель розміщувались по периметру оборонних мурів і пристосовувалась до оборони, як у Дермані, Зимно, Межирічі. Інколи під мурами комплексу розташовувалось селище (Зимно, Межиріч, Дермань), яке згодом розросталось, укріплювалось та перетворювалось на значне поселення міського типу (наприклад Межиріч, Почаїв).

В систему оборонних споруд часто включалась і церква. Найчастіше для цього використовувалась лише верхня частина церкви (Зимно – Успенська церква, 1495 р., Межиріч – Троїцька церква). Іноді для оборони пристосовувалась вся споруда (Острог – Богоявленська церква) [6].

На прикладі сакральних комплексів Волині можна також прослідкувати відзеркалення світових архітектурних стилів, що свідчить про те, що культура й архітектура розвивалась не у відриві від сусідніх країн, а в тісному взаємозв'язку.

Сакральні комплекси Волині пройшли шлях розвитку, ускладнений конфесійними змінами, що не міг не позначитись на їх архітектурному образі, вплинуло на зміни в обсягово-просторовій та планувальній структурі. Для вирішення проблем реставрації чи реконструкції сакральних комплексів необхідно простежити основні етапи їх історичного розвитку під впливом історичних, релігійних, політичних чинників та національних питань [7].

Одним з переломних етапів становлення сакральних комплексів було затвердження Унії (1596 р.). В кінці XVII та на початку XVIII ст. більшість монастирів на Волині увійшли до Унії і в них поселились ченці василіанського (базиліанського) ордену. Починаючи з XVII ст. монастири Волині, котрі не прийняли Унію і залишились на традиційних основах офіційного православ'я, поступово з різних причин, закриваються скасовуються, занедбуються, руйнуються (Миколаївська церква у Володимири-Волинському; Хрестовоздвиженська церква в Луцьку). Поряд з тим помітно зростає кількість уніатських та католицьких храмів, котрі зводяться з урахуванням канонічних вимог нових конфесійних спрямувань. (Різдво-Богородицька церква в Камінь-Каширському, Успенська церква в с. Запрудді Камінь-Каширського р-ну). Відповідно до цих вимог також переобладнується частина колишніх православних монастирів, які перейшли в Унію (Зимненський монастир, Почаївська Лавра). Збіднілі монастири переведені уніатами в парафіяльні церкви і вже після приєднання в 1795 році Волинської землі до Росії такими і залишились.

Після приєднання Волині до Російської імперії в XIX ст. було проведено заходи з реконструкції та реставрації занедбаних православних храмів, створено проекти перебудови католицьких храмів на православні (Святотроїцький собор – колишній бернардинський костел в Луцьку; Успенська церква – колишній костел августинців в с. Радехів, Любомльський р-н та ін.).

Колишні католицькі монастири закриваються, а костели переобладнуються в прихідські церкви (церква в Берестечку – колишній монастир тринітаріїв). Для навернення у православ'я чеських та німецьких колоністів в місцях їх поселень зводяться нові церкви при додатковому

фінансуванні з боку держави. (Пантелеїмонівська церква в Луцьку). Однією з характерних рис перебудови сакральних комплексів є поява дзвіниці: дво- або триярусної з шатровим покриттям. (Миколаївська в с. Черчицях; Георгіївська церква в Любомлі). Встановлюються нові іконостаси (Стрітенська церква в с. Михнівці Камінь-Каширського р-ну). Решта змін мали декоративний характер і не несли конструктивного навантаження, оскільки виконувались з дерева, та, в основному, були втрачені під час другої світової війни та в результаті чисельних пожеж.

Список літератури:

1. Толочко П.П. Від Русі до України. – К., 1996. – 253 с.
2. Кудрик В. Маловідоме з історії греко-католицької церкви. – Вінніпег, Манітоба, 1956. – 256 с.
3. Карпов Г. Ф. Малороссийские города в эпоху соединения Малороссии с Великою Россиею. – СПб., 1874. – 43 с.
4. Годованюк О.М. Монастири та храми Волині. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.
5. Трегубова Т. О. Полоне – місто-фортеця XVII століття. – В кн: Мистецтво і сучасність. – К., 1980. – С. 204–210.
6. Годованок Е.М. Надвратные башни городских укреплений в Остроге и Дубно / Е.М. Годованок // Строительство и архитектура. – К., 1969. - С. 33-36.
7. Олейник Е. П. Пространственно-планировочная организация исторического ядра в структуре центра большого города / на примере родов западных областей УССР / Автореферат дис... канд.арх. – К., 1989.

Аннотация

Рассматриваются вопросы построения и трансформации, а также принципы архитектурно-планировочной и объемно-пространственной композиции культовых зданий исторической Волыни. Взаимосвязь изменения образа с передачей храма в ту или другую конфессию. Рассматривается влияние принятия унион, влияние католицизма, а также православия.

Ключевые слова: сакральный, комплекс, конфессия, монастырь, храм.

Abstract

The article describes the main characteristics that have an effect on the formation of a monastery complex. These characteristics include the original purpose (function) of the building; a relief nature; surrounding landscape, the location of the complex within the community, the nature of the site development and its tectonics; the change of the complex function and reconstruction of the building due to historical reasons.

Key words: sacred complex, structure, genesis, denomination, monastery, church, cathedral.